

STAROČESKÝ RUKOPIS SBÍRKY NÁLEZŮ BRNĚNSKO-JIHLAVSKÝCH

MARTINA JAMBOROVÁ

Abstrakt: Článek upozorňuje na staročeský překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských (nejstarší rukopisné znění z roku 1468). Jeho lexikální hodnota spočívá v tom, že se zde vyskytují glosy a výklady jednotlivých slov, dále překlady německých a latinských termínů (např. něm. „anwank“ – stč. „jětie“, „jímanie“; lat. „vetustas loci“ – stč. „starost místa“, „služebnost, jízto nenie paměti“), staročeská terminologická synonyma („súpěř“ – „obžalovaný“; „poručník“ – „prokurátor“, „služebnost“ – „nápad“) aj. Rukopis tím poskytuje cenné informace o vývoji jazyka českých právních textů ve 2. polovině 15. století. Význam rukopisu je umocněn skutečností, že se stal zdrojem Knihy městských práv M. Brikcího z Ličska vydané r. 1536 a prostřednictvím této právní sbírky i Práv městských Kristiána Koldína z roku 1579.

Klíčová slova: Stará čeština, rukopis, městské právo, slovní zásoba, lexikální význam.

1. STAROČESKÝ PŘEKLAD BRNĚNSKO-JIHLAVSKÝCH PRÁVNÍCH NÁLEZŮ

V řadě staročeských rukopisných právních pramenů zaujímá důležité postavení sbírka nálezů městského soudu, jejíž nejstarší rukopisný záznam je datován k roku 1468 a pochází z pera Víta Tasovského z Lipoltic. Tento text je dochován v tzv. *Kutnohorském právním sborníku* (fol. 16r–188r, na fol. 188v–195r se nacházejí *Artikulové z Jihlavských práv*)¹ a je překladem z latiny, přičemž při překladu hrály zajímavou úlohu i zápisy německé. Autorství staročeského překladu bývá připisováno rovněž Vítu Tasovskému.

Na úlohu tohoto překladu v procesu kodifikace českého městského práva upozornil poprvé J. Čelakovský² a později se rukopisu věnovali např. J. Dřímál³ nebo F. Hoffmann⁴. Tato právně historická, případně kodikologická bádání se zaměřovala na obsah rukopisu a jeho srovnávání s příbuznými rukopisy. Jazykovědné pozornosti se rukopisné sbírce dostalo prozatím velmi málo. J. Čelakovský se ve své stati dotkl jazyka rukopisu ve velmi omezené míře.⁵ Studie F. Hoffmanna obsahuje informace o jiných českých textech z pera Víta Tasovského a rozbor se soustřeďuje na latinské a německé předlohy těchto textů.⁶ Ve studii B. Ryby nacházíme stručné úryvky z textu *Práv Jihla* v rámci kritické konfrontace *Práv městských Brikcího z Ličska* s jejich zdrojovými rukopisy.⁷

1 Dle úzu *Staročeského slovníku* užíváme pro rukopis zkratku *Práv Jihla* (*Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk.* Praha: Academia 1968, s. 101). Sborník je uložen v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. IV B 10.

2 ČELAKOVSKÝ, J. O právech městských M. Brikcího z Licska a o poměru jich k starším sbírkám právním. *Právník* 19, 1880, s. 797 aj.

3 DŘÍMAL, J. *Brněnské městské knihy, právo a listiny za písaře Jana z Gelnhausen*. In: *Sborník archivních prací* 8, 1958, s. 121.

4 HOFFMANN, F. K dílu Jana z Gelnhausenu a jeho pokračovatelů v Jihlavě. *Studie o rukopisech* 11, 1972, s. 75–76.

5 ČELAKOVSKÝ, J. *O právech městských...* *Právník* 19, 1880, s. 733, 772 aj.

6 HOFFMANN, F. *Rukopisné sborníky horního práva (K historii českého horního práva 15. a 16. století)*. *Studie o rukopisech* 10, 1971, s. 82.

7 RYBA, B. K pramenům Práv městských mistra Brikcího z Licska. *Strahovská knihovna* 8, 1973, s. 5–18. Ke správnému znění jména Brikcího z Ličska viz: Brikcí z Licka. *Naše řeč* 1, 1929, s. 29.

Pátání po předloze staročeského překladu sbírky práv brněnsko-jihlavských se musí vypořádat s řadou nepřesných či nejasných informací ve starší odborné literatuře. Stopy směřují jednak k brněnské právní knize písaře Jana z poloviny 14. století, jednak k dílu Jana z Gelnhausenu (zvl. k tzv. *Manipulu*), který z knihy písaře Jana vycházel, pak také k jihlavským právním nálezům a k dalším konkrétním textům.⁸ Složitou kompilací a několikerou redakcí těchto zdrojů vznikl latinský text, který nelze ztotožnit s původní brněnskou právní knihou písaře Jana ani s dílem Jana z Gelnhausenu, dokonce nelze ani předpokládat přímou účast Jana z Gelnhausenu na nejmladší redakci výsledného latinského textu, u něhož již uvažujeme o úzkém vztahu ke staročeskému překladu práv brněnsko-jihlavských. Tímto latinským textem se jeví zápis sentencí v právním sborníku z počátku 15. století, který je uložen u Kutné Hoře.⁹ Vznik tohoto latinského textu a jeho existence v několika variantních rukopisech zůstávají nadále vhodným tématem pro odborné bádání.

2. JAZYK STAROČESKÉHO PŘEKladU BRNĚNSKO-JIHLAVSKÝCH PRÁVNÍCH NÁLEŽŮ

Text staročeského překladu sbírky nálezů brněnsko-jihlavských je pozoruhodný ve více jazykových plánech, např. písařské korektury týkající se hláskoslovných jevů svědčí o vývoji staročestiny v průběhu užívání sborníku.¹⁰ Náš příspěvek se však zaměří na slovní zásobu. Soustředění na lexikum pramení mimo jiné z faktu, že rukopis je v tomto ohledu mimořádně vhodný ke zkoumání: v textu rukopisu se vyskytují lexikální úpravy (rukopis je bohatě glosován) a užití právní výrazy jsou nezdědka vykládány a vysvětlovány.

2.1. Lexikum brněnsko-jihlavských právních nálezů

Lexikální bohatství rukopisu lze třídit a nahlížet z různých úhlů pohledu: výrazy ze základního textu ve vztahu ke glosám, výrazy staročeské ve vztahu ke staročeským výkladům, lexikální jednotky přejaté z cizích jazyků (ale již zapojené do staročeského jazykového systému) ve vztahu k jejich staročeským synonymům, lexikální jednotky cizojazyčné, užitě jako citátová slova, ve vztahu k jejich staročeskému překladu nebo výkladu. Jak je jen z těchto uvedených možností patrné, napříč mezi skupinami lexikálních jednotek se nabízí v *PrávJihlA* zejména příležitost ke studiu synonymních vztahů ve staré češtině.

Lexikální jednotka „ortel“ je například v rukopisu doprovázena synonymními výrazy „nález“ nebo „výnos“: „O odvolání ortele neb výnosu spravedlivého a placení škod“ 154r; „mají býti znamenány podepsané věci, z nichžto jestliže by příhoda pochybující vzešla, ortel neb nález právem a obyčejem jednoho každého města slušný snadně moci bude nalezen býti“ 154v. V lexiku brněnsko-jihlavských nálezů nacházíme takový typ synonym, která J. Filípec hodnotí jako synonyma terminologická.¹¹

8 Srov. zejm. HOFFMANN, F. Kutnohorský právní kodex. *Studie o rukopisech* 12, 1973, s. 64 a ČELAKOVSKÝ, J. *O právech...*, s. 765, 767.

9 Archiv města Kutná Hora, bez sign., starší sign. IV d/8 x.

10 Srov. JAMBOŘOVÁ, M. Kvantita jako významový diferenciacní činitel ve středověkém právnickém textu. In: ČORNEJOVÁ, M. – RYCHNOVSKÁ, L. – ZEMANOVÁ, J. (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. Brno, 2011, s. 120–134. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu.

11 Viz FILÍPEC, J. *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1961, s. 160.

2. 2. Terminologická synonyma

U staročeských termínů není neobvyklé, že mají více významů (jsou polysémní), tedy označují více než jeden terminologicky vyhraněný pojem. Je přirozené, že takové polysémní termíny mohou vstupovat do synonymních vztahů s dalšími termíny.¹² V důsledku toho se objevují terminologická synonyma. Pro jednoznačnost vyjádření to však není příliš výhodné. Tento jev je příznačný pro starší vrstvy jazyka a s postupujícím vývojem slovní zásoby je terminologická synonymie odstraňována. Příkladem může být termín „původ“¹³ a jeho vztah k synonymní LJ „žalobník“.¹⁴

E. Michálek uvažuje o tom, že ve vývoji jazyka nabývaly převahy monosémické typy.¹⁵ Ve sbírce brněnsko-jihlavské zjišťujeme, že se výrazně prosazuje termín žalobník, který má pouze jeden terminologický význam; termín „původ“ je zastoupen okrajově. Přičítáme to postupující tendenci k přesnějšímu a jednoznačnějšímu odbornému vyjadřování pomocí monosémních termínů.¹⁶ Podobné vlastnosti nacházíme u terminologických synonymních dvojic „súpeř“ – „obžalovaný“; „poručník“ – „prokurátor“, „služebnost“ – „nápad“, „zapsati“ – „znamenati“ aj.

2.3. Slova přejatá, slova citátová a jejich výklad v rukopisu

Na rozdíl od slov přejatých (např. „hamfešt“, „kšaftovati“, „grunt“, „ungelt“), která se začleňují do českého morfologického systému a pronikají do staročeské slovní zásoby, vykazují slova citátová v kontextu vysokou míru cizorodosti a vyžadují přítomnost staročeského překladu či výkladu: u lat. „vetustas loci“ čteme stč. „starost miesta“ a „služebnost, jízto nenie paměti“; lat. „uterini“ jsou stč. vysvětlováni jako „vlastní blíženci“, „vlastní děti“; u něm. „anwank“ následuje stč. „jětie“ nebo „jímianie“. Pro některá citátová slova volil staročeský překladatel vhodný ekvivalent obtížněji: něm. „urkund“ – stč. „vědomie“, „památne“, „osvědčovanie“, „osvědčenie: „...znamenaj, že při takových věcech velikú moc má toto oznámenie, jenž slove urkund, t. vědomie, nebo podezřenie odjímá“ 124v; „tehda osvědčenie i danie památneho, jenž německy slove urkund, malé moci jest“ 92r; „nenie potrebie osvědčovanie proplacenie věna, jenž německy slove urkund (gl. památne)“ 60r; „žaloba jako obžalovaný právo své osvědčením, jenž slove urkund, t. vědomie, duovody neb svědky řekl by se okázati“ 175v.

2.4. Lexikální specifika brněnsko-jihlavské sbírky

Zvláštěností sbírky náleží brněnsko-jihlavských jsou lexikální jednotky doložené pouze v tomto právním rukopise, mezi kterými vynikají právní termíny jako „špán“, „tříška, podlouhlý odštěpek dřeva (ze dveří domu) jako symbol vlastnictví nebo symbol práva věři-

12 MICHÁLEK, E. K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. *Listy filologické* 97, 1974, s. 239.

13 Polysémický termín „původ“ má jeden neterminologický význam 1. vůdce, kdo někoho vede, kdo v čele nějakého množství ukazuje směr postupu a dále má tři významy terminologické: 2. průvodce soudního úředníka; 3. žalobce, kdo podává žalobu, pohání před soud; 4. zástupce žalující strany; žalobce někoho nebo něco zastupující (viz *Staročeský slovník s.v. původ*; v elektronické verzi je slovník přístupný (pod zkratkou StČS) v rámci webového hnízda *Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [on-line]. Verze 1.0.0. Dostupné z : <http://vokabular.ujc.cas.cz>).

14 Mask „žalobník“ má jeden význam neterminologický 1. žalobce, žalobník, kdo na někoho někomu žaluje, kdo někoho z něčeho obžalovává; a jeden význam terminologický 2. žalobce, představitel žalující strany (viz *Staročeský slovník s.v. žalobník*; v elektronické verzi je slovník přístupný (pod zkratkou StČS) v rámci webového hnízda *Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [on-line]. Verze 1.0.0. Dostupné z : <http://vokabular.ujc.cas.cz>).

15 Viz MICHÁLEK, E. Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. *Listy filologické* 94, 1971, s. 213.

16 Srov. JAMBOŘOVÁ, M. Staročeské lexémy původ, jistec a žalobník – příspěvek k synonymii staročeských právních termínů. In: PALEČSKOVÁ, D. – KUMOROVA, Z. – GREGORIK, P. (eds.). *Rara Avis 10*. Trnava: Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnavě, 2013, s. 76–82.

telů¹⁷, „othánka“ ,námitka strany proti někomu n. něčemu v právním jednání odpůrcově“, „zhost“ ,výhost, propuštění z poddanství“ nebo „pobiezenie“ ,vyzvání k soudnímu soubojí“. Pouze ve sbírce brněnsko-jihlavské jsou doložena zajímavá frazeologická spojení: „v skutku neb neskutku“ s právním terminologickým významem „při činu nebo mimo čin“ („jiné jest naleznúti obviněného s krvavým mečem v tom skutku neb neskutku“ 184a); spojení „Petr – Pavel“ ve smyslu „jeden – druhý“ můžeme považovat za doklad abstrakce, pomocí které se utváří pokročilejší typ právního vyjadřování („Příklad kladu: Petr zastavil Pavlovi dvě kopě úroku v jistých penězích“ 40v). Samostatnou pozornost si zaslouží frazém „súd zavitý“ a jeho poměr k frazémům „súd zahájený“ a „súd pořádný“.¹⁸

3. SBÍRKA NÁLEŽŮ BRNĚNSKO-JIHLAVSKÝCH V PRÁVNÍM KONTEXTU

Staročeský překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských je zajímavým pramenem nejen pro lingvistické zkoumání. V právním kontextu je významný tím, že podstatně ovlivnil jazykovou podobu prvních českých kodifikačních příruček městského práva: byl totiž ve značné míře využit ve znění *Knihy městských práv* M. Brikcího z Ličska vydané r. 1536 a prostřednictvím této právní sbírky se vtělil i do textu *Práv městských Kristiána Koldína* z r. 1579.

MEDIEVAL COLLECTION OF JUDGMENTS FROM TOWNS BRNO AND JIHLAVA

Summary: The article aims to introduce an Old Czech legal text. The Old Czech translation of the Collection of Judgments from Brno and Jihlava (dated 1468) offers a very rich linguistic material. Czech legal terms, glosses and interpretations of individual words, translations of German and Latin terms (germ. „anwank“ – old cz. „jětie“, „jímanie“, lat. „vetustas loci“ – old cz. „starost miesta“, „služebnost, jízto nenie paměti“), terminological synonyms („súpeř“ – „obžalovaný“; „poručník“ – „prokurátor“, „služebnost“ – „nápad“) were also inserted to the Collection. The manuscript provides valuable information on the development of the language of the Czech legal texts in the 2nd half of the 15th century. The importance of the manuscript is amplified by the fact that it became a source of the Book of Municipal Law by M. Brikcí from Ličsko issued in the year 1536 and also of Municipal Law by Kristián Koldín dated 1579.

Key words: Old Czech, Manuscript, Municipal Law, vocabulary, lexical meaning.

Mgr. Martina Jamborová (*1973)

Absolventka FF UK v Praze. Působí v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., kde je zapojena do úkolu lexikologicko-lexikografického (autorsky se podílí na zpracování *Elektronického slovníku staré češtiny*) a do úkolu textologicko-edičního, jejichž výstupy jsou zveřejňovány na internetových stránkách *Vokabulář webový*. Samostatnou pozornost věnuje jazyku staročeských právních rukopisů z období 2. poloviny 15. století.

17 Srov. JAMBOROVÁ, M. Za hřebík dáníe tříesky vyřezané. In: VAJDLOVÁ, M. – NEJEDLÝ, P. (EDS.). *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., 2012, s. 94–100, (Srov. *Elektronický slovník staré češtiny* s.v. špán; začleněn do internetové aplikace *Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [on-line]. Verze dat 1.0.0. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.)

18 Viz JAMBOROVÁ, M. FRAZÉMY „súd zahájený“ a „súd zavitý“ ve staročeské právní terminologii. In: Gębka-WOLAK, M. – KAMPER-WAREJKO, J. – MOROZ, A. (eds.). *Lezyka języków słowiarskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015, s. 207–216.